

Tərən Əliş qızı Əliyeva⁴

LİŖQVİSTİK KOMENTARİYADAN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TARİXİ ASPEKTDƏ ÖYRƏNİLMƏSİ

Bəşər mədəniyyətinin bizə bəxş etdiyi ən dəyərli nemətlərdən biri də dilimizdir. Uzun bir inkişaf yolu keçərək bu günümüzdə gəlib çıxan Azərbaycan dili özünəməxsus dil xüsusiyyətlərinə malikdir. Dilimizin zənginləşməsində fonetik və leksik vahidlərlə yanaşı morfoloji göstəricilərin xüsusi rolu vardır. İstər leksik, istərsə də qrammatik göstəricilərin dilimizin formalaşmasında müəyyən əhəmiyyətə malik olduğunu görmək mümkündür. Morfoloji göstəricilərin tükənməz imkanlarından istifadə etməklə dilimiz daha da zənginləşmiş və formalaşmışdır.

Sözsüz ki, dilin hər hansı bir qatının öyrədilməsində tarixilik problemi daha həcmli, daha monumental tədqiqatın mövzudur. Eyni zamanda məktəb təcrübəsinin təhlili göstərir ki, dil təlimində tarixilik özünü müxtəlif formalarda – etimoloji təhlil, dil tarixinə istinad etmələr, tarixi məlumatlar, tarixi komentariyalar şəklində özünü göstərir. Əgər etimoloji təhlil ayrı-ayrı sözlərin, xüsusəndə alınma sözlərin yaranma mexanizmini və məna tutumunun semantikasını araşdırmaq məqsədi ilə tətbiq edilirsə, tarixi məlumatlar və tarixi komentariyalar əsasən qrammatik formaların işlənmə dairəsini daha optimal mənimsətmək üçün tətbiq edilir. Dilin daxili imkanları, bəzi hallarda isə qohum və ya başqa dillərin qrammatik quruluşunun təsiri ilə formalaşmış bir çox qrammatik vahidlərin izahında, etimoloji təhlillə müqayisədə, həmin vasitələrdən istifadəyə təsadüf hallarda rast gəlmək mümkündür ki, bu da onların hansı məqamda, hansı məzmununda və hansı formada verilməsini elmi-metodik səviyyədə öyrənilməməsi ilə bağlıdır.

Digər tərəfdən, müşahidələrimiz göstərir ki, dilin qrammatik, xüsusən də morfoloji quruluşunun şüurlu mənimsədilməsində bu metodik vasitələrdən – tarixi komentariyalardan sistemli şəkildə istifadə mürəkkəb xarakterli dil hadisələrinin qavranılmasını asanlaşdırır.

Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, dilin morfoloji quruluşunun mənimsədilməsində tarixi komentariyalardan istifadəni sistemli tətqiq etmək Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elminin aktual problemlərindən biri kimi öz həllini gözləyir.

Azərbaycan dilinin morfologiyasının tədrisi prosesində çətin qavranılan bir sıra dildaxili və dilxarici hadisələrlə tənzimlənmiş qrammatik formaların mənimsədilməsində tarixi komentariyalardan bir vasitə kimi istifadə etdikdə şagirdlərin dilimizin morfoloji quruluşuna aid aldqları məlumat dahada geniş olur. Azərbaycan dili dərslərində tarixi komentariyalardan istifadə sistemli şəkildə aparılmalıdır.

Dilin müasir vəziyyətinin öyrənilməsində onun qədim və zəngin tarixinə müraciət edilməsinin üstünlükləri dilin morfoloji quruluşunun düzgün müəyyənəlməsində özünü göstərir. Hətta əlifbanın tədrisində yazının tarixi haqqında müəyyən komentariyanın verilməsinin vacib olduğunu qeyd edə bilərik. Morfologiyanın öyrədilməsi prosesində ayrı-ayrı nitq hissələrinin dərindən mənimsədilməsində komentariyanın nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edə bilərik. Aparılan müşahidələrə istinadən deyə bilərik ki, verilən bəzi komentariyalar şagirdlərin və tələbələrin qavrama qabiliyyətləri ilə uyğunlaşdırılmır. Sözsüz ki, bu zaman tədrisin keyfiyyətində aşağı düşür. Deməli komentariyanın imkanlarından istifadə edərkən dinləyicinin bilik səviyyəsini nəzərə almaq lazımdır. Bir şeyi utunmaq olmaz ki, Müasir dilin daha dərindən mənimsədilməsi üçün tələbələrdə fənnə qarşı maraq hissi yaratmalıyıq.

Müasir dilin daha dərindən mənimsədilməsi, tələbələrdə öyrədilən fənnə qarşı maraq hissinin artırılması, onlarda özünəməxsus məntiqi təfəkkürün formalaşması komentariyalardan düzgün istifadə etməkdən asılıdır. Morfoloji kateqoriyaların öyrənilməsində tarixilik prinsipinin əsas götürülməsi bir çox obyektiv səbəblərlə izah olunur. Belə ki, Azərbaycan dili tarixinin sistemli şəkildə tədqiqata gec cəlb olunması dilimizin morfoloji quruluşunun hərtərəfli araşdırılmasına imkan verməmişdir. Məhz keçən əsirdən başlayaraq Azərbaycan dili təliminin məzmununun müəyyənəldirilməsi və bu sahə ilə bağlı prof. H. Mirzəzadənin “Azərbaycan dili tarixi qrammatikası”, “Azərbaycan dili tarixi morfologiyası” adlı elmi əsərlərin nəşr edilməsi problemin sonrakı həlli üçün zəmin rolunu oynadı. Eyni zamanda dilimizin qrammatik quruluşunun və qanunauyğunluğunun inkişafının ayrı-ayrı cəhətlərin üzə çıxarmaq məqsədi ilə faktlara tarixi münasibət işində düzgün nəticələr çıxarmaq imkanı verir.

Azərbaycan dilinin morfoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi tarixilik prinsipinə əsaslanır. Çünki məqsəd bu günkü gənc nəsə dilimizin tarixi haqqında müəyyən məlumatları aşılamaqdır. Bir çox morfoloji kateqoriyalar vardır ki, onların inkişaf prosesini dərindən dərk etmədən dilimizin müasir vəziyyəti haqqında müəyyən fikir formalaşdırma bilmərik. Məhz bunu nəzərə alaraq təlim prosesində tarixi komentariyaların imkanlarından istifadə etmək tələb olunur. Bütün bunlarla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, tarixi komentariyalar dərslərdə mütləq öz əksini tapmalıdır. Çünki bu tarixilik baxımından məqsədəuyğun sayılsa da, dərslərin məzmunca yüklənməsinə və həcmcə böyüməsinə gətirib çıxardığı üçün metodik baxımdan qənaətbəxş sayıla bilməz. Bu halda ən optimal çıxış yolunu tarixi komentariyaların imkanlarından düzgün istifadə etmədə görürəm.

Müasir Azərbaycan dili qrammatik (morfoloji) quruluşuna görə artıq sabitləşmiş və tamamilə formalaşmış dünya dillərindən sayılır. Deməkdir ki, dilimizdəki hər bir qrammatik (morfoloji) kateqoriyanın özünəməxsus vahid variantlı ifadə forması – şəkilçisi vardır. Bununla belə, ayrı-ayrı nitq hissələrinə məxsus bir sıra sözlərin bəzi qrammatik kateqoriyalar üzrə dəyişməsində ümumi qaydadan kənar istisna hallarda rast gəlinir ki, bu da qeyd etdiyimiz kimi, əsasən dildaxili inkişafın, qismən də dilxarici amillərin təsiri ilə bağlıdır.

Ali təhsil müəssisələrində dil, adətən, diaxronik və sinxronik baxımdan öyrənilir. Azərbaycan türkcəsinin diaxronik baxımdan tədqiq edən əksər alimlərin (Ə. Dəmirçizadə, H. Mirzəzadə, T. Hacıyev, Ə. Şükürov və b.)

⁴ 0000-0001-2345-6789

əsərlərində diaxronik – sinxronik baxım, yəni dilimizin tarixi inkişaf strukturunun onun müasir səviyyəsi ilə müqayisədə araşdırılmasına geniş yer verilmişdir. Lakin müasir dilimizin tədqiqində, sinxronik-diaxronik baxım, yəni əks əlaqə təsadüfi hallarda tədqiqatə cəlb edilmişdir. Apardığım müşahidələrə istinadan qeyd edə bilərəm ki, fənn müəllimləri dilimizin morfoloji quruluşu ilə bağlı tarixi komentariyalara təsadüfi hallarda müraciət etsələr də, ümumən dil və ədəbiyyat dərslərində bu mütodik üsullardan müntəzəm istifadə edirlər. Belə ki, ayrı-ayrı insan və yer adlarının, xüsusən klassik ədəbiyyatımızın dilində işlənən ərəb-fars mənşəli sözlərin izahında tarixi komentariyalar geniş tətbiq edilir.

Ümumiyyətlə, dilin morfoloji xüsusiyyətlərinin mənimsədilməsində müraciət olunan vasitələrdən biri də tarixi komentariyalardır. Bu vasitədən sistemli, müntəzəm və məqsədyönlü istifadə edilməsi üçün isə onun verilmiş prinsiplərini və imkanlarını elmi şəkildə müəyyənləşdirmək və aydınlaşdırmaq lazımdır. İstər ümumtəhsil məktəblərində, istərsə də ali məktəblərimizdə dilimizin morfoloji quruluşunun mənimsədilməsində ortaya çıxan mübahisəli məsələlərin həllində tarixi komentariyaların yeganə metodik vasitə olduğu şübhə doğurmur. Lakin elmi-metodik ədəbiyyatın və məktəb təcrübəsinin təhlili göstərir ki, morfologiyanın tədrisində tarixi komentariyalardan istifadə imkanları müəyyənləşdirilməyincə ondan səmərəli bir vasitə kimi geniş danışmağa dəyməz. Odur ki, mövzudan-mövzuya keçdikcə bu imkanları üzə çıxarmaq, konkret mövzu daxilində hansı məzmununda verilməsini dəqiqləşdirmək problemin həlli mərhələlərindən birini təşkil edir.

Morfologiyanın tədrisində tarixi komentariyalardan istifadə imkanlarını ayrı-ayrılıqda araşdırmazdan əvvəl, hər dəfə eyni məsələyə yenidən qayıtmamaq üçün əksər nitq hissələrinin, xüsusən, isim, sifət, fel və zərfin mənimsədilməsində tez-tez qarşıya çıxan ümumi bir problemə toxunmaq istədim. Məlumdur ki, dilimizin lüğət ehtiyatının zənginləşməsində əsas yük morfoloji yolla söz yaradıcılığının üzərinə düşür. Müxtəlif nitq hissələrinə aid olan sözlərin quruluşca növlərinin mənimsədilməsində şəkilçilərin də dərindən öyrədilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. İlk dəfə “Söz yaradıcılığı” bəhsində kök və şəkilçi haqqında ətraflı məlumat əldə etməyimizə baxmayaraq, məhz morfologiya da ayrı-ayrı nitq hissələrinin tədrisində sözdüzəldici şəkilçilərlə konkret şəkildə yaxından tanış oluruq. Hər bir morfoloji göstəricinin xarakterik xüsusiyyəti tədris prosesində öyrədilir. Lakin müşahidələrimiz göstərir ki, sözdüzəldici şəkilçilərin mənimsədilməsində qarşıya çıxan əsas çətinliklərdən biri onların bəzi düzəltmə sözlərin tərkibində müəyyənləşdirilə bilməməsi ilə bağlıdır. Məsələn, çox zaman –çı, –çi, –çu, –çü və –lıq, –luq, –lik, –lük şəkilçilərinin rolunu dərk edən tələbələr onların qovuşmasından formalaşmış –çılık, –çilik, –çuluk, –çülük şəkilçilərini mənimsəməkdə çətinlik çəkirlər: ya peşmançılıq –peşman-çılık, avaraçılıq –avara-çılık, mehribançılıq –mehriban-çılık, dılxorçuluq –dılxor-çuluq kimi sözlərin morfoloji təhlili düzgün aparılmır (peşman-çı-lıq, mehriban-çı-lıq) və bununla nəticəsində morfoloji təhlil zamanı problemlər ortaya çıxır. Bəzən addan fel düzəldən –lan, –lən, –laş, –ləş şəkilçilərinə nümunələr gətirilərkən müəyyən səhvlərə yol verilir. Məsələn, ağılınmaq, çirkəlmək, felləri ilə yağlamaq, birləşmək, sözləşmək felləri ilə ağlaşmaq fellərini bir cərgəyə qoyaraq təhlil edirlər. (1.35) Bu kimi qüsurlar yalnız şagirdlər və tələbələr tərəfindən deyil hətta mütəxəssis tərəfindən edildiyini də qeyd edə bilərik. Məsələn, –dakı, –dəki şəkilçisi də çox zaman parçalanaraq təhlil olunur. Başındakı sözü baş –ı-n-da-kı şəklində təhlil olunur. –Dakı, –dəki şəkilçisinin yaranma mexanizmini tarixi inkişafdan kənarda götürüb ayrı-ayrı təhlil etmək heç də düzgün deyil. Bu kimi məsələlər elmi cəhətdən mübahisəlidir. Lakin nəzərə almalıyıq ki, –dakı, –dəki şəkilçisi bütöv, vahid bir şəkilçi kimi təsnif edilir. (2.40)

Məhz bu mübahisələrə son qoymaq üçün təlim prosesində bəzi sözdüzəldici şəkilçilərin mürəkkəbləşməsi ilə bağlı konkret tarixi komentariyaların (əsasən morfoloji təhlil prosesində) verilməsini məqsədəuyğun sayırıq. Hər şeydən əvvəl, şagirdlərdə belə şəkilçilərin mürəkkəbləşməsi mexanizmini açmaq lazımdır. Prof.S.Cəfərov qeyd edir ki, buna o zaman ehtiyac olur ki, həmin tipli şəkilçilər “ya ümumiyyətlə, ya da bir sıra sözlərdə təklidə yeni mənalı söz əmələ gətirmək funksiyasını itirmiş olsun” (2. 40)

Doğrudan da şagird anlasa ki, peşmançılıq, avaraçılıq, dılxorçuluq kimi sözlərin tərkibində –çı, –çi, –çu, –çü şəkilçisi yeni söz yaratmaq funksiyasını itirmişdir. Çünki peşmançı, dılxorçu, avaraçı kimi sözlər müstəqil leksik vahid kimi dilimizdə işlənir. Heç vaxt bu tipli sözlərdə –çılıq şəkilçisi tərkib hissələrə ayrılmır.

Dilimizdə tarixən müstəqil işlənilib, indi isə bir sıra şəkilçilərin tərkibində “daşlaşmış” hala düşmüş şəkilçilər onlardır. Bunlardan çoxunun öyrənilməsi məsələn: –ağan, –əyən, –ıcı, –ucu, –ücü, –ıntı, –inti, –untu, –üntü və s. ümumtəhsil məktəblərində tədrisi nəzərdə tutulmuşdur. Mənimsədilməsində heç bir çətinlik olmadığı üçün bu şəkilçilərlə əlaqədar tarixi komentariyalardan istifadəyə də ehtiyac yoxdur. Lakin müasir dilimizdə müstəqil şəkilçi kimi işlənən, iki və ya daha artıq şəkilçinin birləşməsindən əmələ gəlmiş –dakı, –dəki, –da, –də yerlik hal şəkilçisinin –ki sifət düzəldən şəkilçi ilə birləşərək mürəkkəb quruluşlu –dakı, –dəki şəkilçisi yaranmışdır. –Lan, –lən şəkilçisi –la, –lə fel düzəldən şəkilçi və –n felin növ şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır. –Laş, –ləş şəkilçisi –la, –lə fel düzəldən şəkilçi, –ş növ düzəldən şəkilçilərinin birləşməsindən yaranmışdır.

–Cığaz, –ciyəz şəkilçisi kiçiltmə məzmunlu –cıq, –cik şəkilçi ilə müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş –az, –əz şəkilçisinin birləşməsindən törəmişdir. Müasir ədəbi dildə müraciət olunan –casına, –cəsina şəkilçisində bir neçə birləşmədən yaranmışdır. Bu kimi şəkilçilərin yaranma yollarının müəyyənləşməsində tarixi komentariyaların böyük rolu vardır. Tarixi komentariyalar vasitəsi ilə biz yalnız şəkilçilərin yaranma yolları haqqında müəyyən məlumatlar əldə etmirik eyni zamanda təhlil zamanı həmin şəkilçiləri paralamaz əksinə, dildaxili inkişafın nəticəsi kimi qəbul edirik. Dilin morfoloji xüsusiyyətlərini tədqiq edib öyrənərkən müraciət etdiyimiz mənbələr vardır ki, həmin mənbələrin dilini biz bəzən tarixi komentariyalardan istifadə etməklə təhlil edirik. İstər morfoloji göstəriciləri, istərsə də ayrı-ayrı morfoloji kateqoriyaları aid olduğu dövrün tələblərindən yanaşaraq təhlil edirik. Çünki bu gün

ədəbi dildə sabitləşən hər bir morfoloji kateqoriyanın bir yaranma tarixi vardır. Yarandığı dövrün xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaqla yanaşı dilin inkişafı prosesində dəyişərək formalaşan morfoloji kateqoriyalarda vardır. Bu kateqoriyaların dəyişməzində yalnız dildaxili faktorlar deyil, eyni zamanda dilxarici faktorlarında müəyyən rol vardır. Yuxarıda haqqında danışdığımız şəkilçilərin öyrənilməsində hər iki aspektən yanaşmaq daha məqsədəuyğun hesab olunur. Bu gün ədəbi dildə işlənən bir çox morfoloji göstəricilər vardır ki, onları etimoloji cəhətdən araşdırdıqda məlum olur ki, onlar bir-birindən törəmədir. Məsələn: fəl düzəldən –la, –lə şəkilçisi ilə “elə” fəlinin, zərf düzəldən –la, –lə şəkilçisinin “ilə” qoşmasının oxşarlığı bir daha onu göstərir ki, bir çox morfoloji göstəricilər vardır ki, yaranma etimologiyalarına görə biri digərindən törəmədir.

Morfoloji kateqoriyaların tarixi aspektdə yanaşaraq yaranma yollarını müəyyən edərkən bir morfoloji kateqoriyanın digərinin yerində işlənməsinə də təsadüf etdik. Tarixi komentariyanın imkanlarından istifadə edərək hal şəkilçilərinin işlənmə vəziyyəti ilə tanış olarkən belə bir mənzərə ilə qarşılaşdıq. Tarixən həm yazılı abidələrimizin dilində, həm də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində hal şəkilçilərinin birinin digərinin yerində işlənməsinə təsadüf etdik. Deməli hal şəkilçiləri öz funksiyalarını yerinə yetirməklə yanaşı digər halın da vəzifəsini də icra etmişdir. Məsələn; “Oğlanı iki talısının arasında uçurub çıxdı, yıqdı; Qara yerin üstünə ağ ban evin dukdurmuşdu.” Gətirdiyimiz bu nümunədə birinci misalda yerlik hal forması çıxışlıq hal formasında, ikinci misalda isə yönlük hal forması yerlik hal məzmununda işlənmişdir.

Qeyd etməliyə ki, hal kateqoriyasında müşahidə etdiyimiz bu vəziyyət Müasir ədəbi dildə müşahidə olunmur. Tarixi komentariyanın imkanlarından istifadə etməklə şəxs şəkilçilərinin tarixən ədəbi dildə işlənən variantlarınada diqqət yetirək. Bu gün hərəkət bildirən sözlərin sonuna artırılan –ım, –im, –um, –üm morfoloji göstəricilər tarixən –ayım//əyim; –alım//əlim/alum, –ələm//–suz, –əüz//–alı, –//əli variantlarında işlənmişdir. Bu variantlarla yanaşı –ğıl, –gil, –a-gör//ə-gör və s. variantlara təsadüf etmək mümkündür.(3.123)

Müasir dilimiz üçün –ım, –im, –um, –üm variantı nə qədər işləkdə, digər variantlar öz işləkliyini itirmişdir. Digər variantlar dialekt və jivələrimizdə işlənməkdədir.

Ümumiyyətlə, hər bir morfoloji kateqoriya ilə bağlı istənilən qədər kamentariyalar vermək mümkündür. Məsələn; Azərbaycan dilində müraciət olunan şəkilçilərdən biridə fəli sifət şəkilçiləridir. Fəli sifət şəkilçiləri də digər şəkilçilər kimi təhlil zamanı parçalanmır. Yəni içməli, yeməli, gülməli tipli fəli sifətləri təhlil edərkən iç-məli, gülməli, ye-məli və s. kimi morfemlərə ayırmaq lazımdır. Deməli, –ma, –mə şəkilçisi bu tipli sözlərdə müstəqil şəkilçi kimi fəaliyyətini dayandırmışdı. Tarixi kamentariyanın imkanlarından istifadə edərək qeyd edə bilərik ki, –malı, –məli şəkilçisi də mürəkkəb quruluşlu şəkilçilər qurupuna daxildir. Eyni zamanda, –malı, –məli şəkilçisi bir deyil bir neçə funksiya yerinə yetirir. Bu şəkilçinin də tədrisində şəkilçinin yaranma yollarına diqqət yetirmək lazım gəlir. –Malı, –məli şəkilçisi –ma, –mə inkar şəkilçisinin –lı, –li şəkilçisi ilə birləşməsindən yaranmışdır. Ayrı-ayrılıqda həm –ma, –mə, həm də –lı, –li şəkilçisi yeni sözlərin yaranmasında iştirak edir.

Müşahidələr göstərir ki, eyni istiqamətdə –anda, –əndə, –dıqca, –diqçə, –duqca, –düqçə, –arkən, –ərkən və s. şəkilçilər mənimsənilməsində tarixi kamentariyalara müraciət etmək mümkündür. Hər bir morfoloji kateqoriyanın tədrisi prosesində gözəl effekt verən tədqiqatçılıq metodunun geniş tətbiqi tarixi kamentariyalardan bir metodiki vasitə kimi istifadə edilməsinə də lazımı meydan açır. Xüsusən tədqiqatçılıq məharəti tələb olunan bəzi mövzuların tədrisində bu imkanların üzə çıxması üçün kifayət qədər linqvistik material var. Hətta əlifbanın tədrisində yazının tarixi haqqında kiçik komentariyanın verilməsinin nə qədər vacib olduğunu qeyd edə bilərik. Bu baxımdan morfolojiyanın öyrədilməsində kamentariyaların əhəmiyyəti danılmazdır. İstər orta məktə proqramında, istərsə də ali məktəb proqramında morfolojiyanın tədrisinə xüsusi yer verilir. Bu bölmədə yalnız nitq hissələri deyil, eyni zamanda morfoloji göstəricilər də geniş planda tədris olunur. Hər bir nitq hissəsi tədris olunarkən onunla bağlı morfoloji göstəricilərdə təhlil olunur. Deməli yalnız komentariyanın vəzifəsi şəkilçilərin yaranma yollarını müəyyən etməkdən ibarət olmur. Dil yarandığı gündən aid olduğu xalqın dilə olan tələbatını ödəməyə çalışır. Prosesin gedişində dilə yeni-yeni söz və ifadələr gəlir. Bu söz və ifadələr dilin daxili qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılır. Söz və ifadələrin dilimizin xarakterik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşmasında morfoloji göstəricilərin xüsusi rolu vardır.

Bizə məlumdur ki, keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq prof. Ə.Əfəndizadə ayrı-ayrı sözlərin leksik mənasını və etimologiyasını müəyyənləşdirilməsində, bu və ya digər qrammatik hadisənin mahiyyətinin açılmasında tarixi kamentariyalardan bir vasitə kimi istifadə edərək morfolojiyanın qarşısında duran bəzi problemlə məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Aparılan müşahidələrə istinadən qeyd etmək olar ki, ədəbiyyat dərslərində, xüsusəndə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini və klassik dövrə aid materiallar tədris olunarkən dillə bağlı tarixi kamentariyalar vermək lazımdır. Yazılı mənbələrimizin dilində işlənən və zaman keçdikcə müəyyən dəyişikliyə uğrayaraq bu günümüze gəlib çıxan bir çox sözlər vardır ki, həmin sözlərdə kamentariya verməklə izah edə bilərik. Məsələn; Afərin ol gül yanaqlı dilbəri rənaya kim, Boyu sərvə rəvan etmiş turur.

Gətirdiyimiz bu nümunədə “ol” və “turur” sözləri işlənmişdir. Hər iki söz müasir vəziyyətdən fərqli variantlarda işlənmişdir. “Ol” sözü müasir dövrdə “o” variantında, “turur” sözü isə xəbərlilik kateqoriyasının göstəriciləri olan –dır, –dir, –dur, –dür şəkilçisinin tarixi variantlarıdır. Bir çox tədqiqatçılar “turur” sözünün durmaq fəlinəndən yarandığını qeyd edir. bu kimi nümunələrin sayını istənilən qədər artırma bilərik. Bu da onu göstərir ki, tarixi kamentariyanın imkanlarından istifadə etməklə dilimizin morfoloji xüsusiyyətlərini həm tarixi aspektdə, həm də müasir aspektdə tədqiq edib öyrənmə bilərik.

İctimai hadisə olan dil həm də tarixi bir kateqoriyadır. Dilin tədrisində tarixilik prinsipinin nəzərə alınmasına xüsusi diqqət yetirməli, buna təlimin prinsiplərindən biri kimi yanaşmalıyıq. Məlumdur ki, tarixilik prinsipi müxtəlif

yollarla həyata keçirilir ki, bunlardan ən əhəmiyyətliyi bir sıra dil materiallarının təhlilində tarixi komentariyalardan istifadədir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi tarixi komentariyalar dilin qrammatik (morfoloji) quruluşunun məqsədyönlü şəkildə mənimsənilməsində, bu günkü gənc nəslin lingvistik tərbiyəsinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır, onların zehni qabiliyyətlərinin dərinləşməsinə və zənginləşməsinə geniş inkişaf açır, ən vacibi isə ana dilinə, onun tarixinə məhəbbət və maraq hissinin formalaşmasına təkan verir.

Elmi ədəbiyyatlardan məlum olur ki, tarixi komentariyalardan istifadə problemi bir çox dillərin tədrisi metodikasında geniş və hərtərəfli tədqiqata cəlb edilməyə də, Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası sahəsində ətraflı və sistemli öyrənilmişdir.

Morfologiyanın tədrisində tarixi komentariyalardan istifadə imkanları bütün nitq hissələrini əhatə etməsi baxımından ümumi xarakter daşıyır. Lakin hər bir nitq hissəsinin öyrənilməsində müəyyən spesifik cəhətlər özünü göstərir. Belə ki, əgər isim, sifət, əvəzlilik və felin tədrisi prosesində bu imkanlar qrammatik kateqoriyalarda (ismin hal, mənsubiyyət, xəbərlilik, kateqoriyası, sifətin dərəcə əlaməti, felin zaman, növ və s.) bağlıdırsa, say, zərf, qoşma, bağlayıcı və ədatın tədrisi prosesində leksik mənası və qrammatik funksiyası çətin mənimsənilən və ya qarışıq salınan sözlərin leksik-semantik və qrammatik inkişafı ilə əlaqədardır. Morfologiyanın tədrisində istifadə edilən tarixi komentariyalar Azərbaycan dilinin mənşəyi, keçdiyi tarixi inkişaf yolu, daxil olduğu dil ailəsi haqqında biliklərin formalaşmasına, eləcə də qohum və yad dillərlə əlaqə səviyyəsinin şüurlu dərəcəyə şərait yaratmış olur. Morfologiyanın tədrisi prosesində tarixi komentariyaların effektiv tətbiqi dilin digər bölmələrinin – fonetika, leksika, söz yaradıcılığı və sintaksisin tədrisində ondan səmərəli istifadənin zəruriliyini aktuallaşdırır.

Dil dərslərində tarixi komentariyanın imkanlarında istifadə olunmasının nə qədər vacib və aktual olduğunu dilin morfoloji quruluşunun tədrisi prosesində bunu aydın görmək mümkündür.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dili tarixi. I hissə. Bakı, 1979.
2. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960.
3. Hacıyev T. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, 1986.
4. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003.

Açar sözlər: Azərbaycan dili komentariya, morfolojixüsusiyyətlər, öyrənilməsi yolları, ilkin arxetiplər, etimologiya

Keywords: Azerbaijani language commentary, morphological features, ways of learning, primary archetypes, etymology

Ключевые слова: комментарий на азербайджанском языке, морфологические особенности, способы обучения, первичные архетипы, этимология.

Xülasə:

Məqalədə Azərbaycan dilinin morfoloji göstəricilərin formalaşma tarixi haqqında müəyyən faktlara aydınlıq gətirməyə çalışmışam. Onu da qeyd etməliyəm ki, hər bir dil vahidi dilin inkişafı prosesində müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. Morfoloji göstəricilərin həm fonetik tərkibində, həm də məzmunun da baş verən dəyişmələr daxili faktorlar hesabına baş verir. Morfoloji göstəricilərin yaranma etimologiyası haqqında müxtəlif fikir və mülahizələr söylənilmişdir.

Azərbaycan dilində işlənən morfoloji göstəricilər həm tarixi aspektdə, həm də müasir aspektdə dəfələrlə tədqiq edilib öyrənilib. Bizə məlumdur ki, dilimizin zənginləşməsində morfoloji göstəricilərin xüsusi rolu vardır. Biz komentariyaların imkanlarından istifadə etməklə hər bir dil vahidinin ilkin arxetipləri haqqında müəyyən məlumatlar əldə edə bilərik.

Summary:

In the article, I tried to clarify certain facts about the history of the formation of morphological indicators of the Azerbaijani language. I should also mention that each language unit undergoes certain changes in the process of language development. Changes in both the phonetic composition and the content of morphological indicators are caused by internal factors. Various opinions and opinions have been expressed about the etymology of morphological indicators.

The morphological indicators used in the Azerbaijani language have been studied and studied many times both in the historical aspect and in the modern aspect. We know that morphological indicators have a special role in enriching our language. We can obtain certain information about the primary archetypes of each linguistic unit by using the possibilities of commentaries.

Резюме:

В статье я попытался прояснить некоторые факты из истории формирования морфологических показателей азербайджанского языка. Следует также отметить, что каждая языковая единица в процессе развития языка претерпевает определенные изменения. Изменения как фонетического состава, так и содержания морфологических показателей обусловлены внутренними факторами. По поводу этимологии морфологических показателей высказывались различные мнения и мнения.

Морфологические показатели, используемые в азербайджанском языке, неоднократно изучались и изучаются как в историческом аспекте, так и в современном. Мы знаем, что морфологические показатели играют особую роль в обогащении нашего языка. Определенную информацию о первичных архетипах каждой языковой единицы мы можем получить, используя возможности комментариев.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva